

Walter Burkert

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ἀρχαϊκή καί Κλασσική Ἑποχή

Μετάφραση:

Νικ. Π. Μπεζαντάκος-Ἀφροδίτη Ἀβαγιανοῦ

Φιλολογική ἐπιμέλεια

Νικ. Π. Μπεζαντάκος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

ΑΘΗΝΑ 1993

λέξεις, μποροῦν νά μεταφρασθοῦν· παραλλήλως ὅμως ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς διαφορετικότητας συνάγεται τό συμπέρασμα ὅτι ὀρισμένοι θεοί λατρεύονται καί ἔχουν δύναμη σέ ὀρισμένες μόνο χώρες καί στούς λαούς τους. "Ἔτσι, ὅταν βρισκεται κανεῖς σέ ξένη χώρα, ἐκδηλώνει τόν σεβασμό του στούς ἐκεῖ ἐγγώριους θεούς¹, δέν λησμονεῖ ὅμως τήν ταυτότητα πού ἐκφράζεται στούς δικούς του θεούς· ἕνας Ἄρκας ἐορτάζει τά Λύκαια καί στήν Μ. Ἀσία². Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ συνύπαρξη πρέπει κατόπιν νά κατέληξε μέσφ ἐντόνων ἐπαφῶν σέ ἀμοιβαία ἐπίδραση, κατά τήν ὁποία μποροῦσαν νά ἐμφιλοχωρήσουν πολλῶν εἰδῶν γόνιμες παρανοήσεις. Συνειδητή ἀποδοχή ἑνός ξένου θεοῦ μποροῦσε νά ἀκολουθήσει τήν εὐτυχή ἐκβάση κάποιου τάματος· ἐπίσης καί πόλεις, μέ τήν παρέμβαση τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, ἦταν δυνατόν μέ παρόμοιο τρόπο νά ἀποδεχθοῦν ξένες λατρεῖες. Ὑπάρχουν ὅμως καί τύποι θρησκευτῶν, οἱ ὁπαδοί τῶν ὁποίων περιφέρονται προσηλυτίζοντας· αὐτό γιά τοὺς Ἕλληνες ἦταν ξένο καί ὑποπτό· παρ' ὅλ' αὐτά τέτοιου εἴδους κινήσεις εὐκόλα ὑπερπηδοῦσαν κρατικά καί γλωσσικά σύνορα.

Τό ἑλληνικό Πάνθεον δέν ἦταν ἀμετάβλητο. Οἱ μυκηναϊκοί θεοί μόνο κατά ἓνα μέρος ἦσαν ἰνδοευρωπαϊκοί, ἐνῶ ὁ Ἀπόλλων καί ἡ Ἄρτεμις πιθανῶς ἐφανίσθησαν ἀργότερα. Τό γεγονός ὅτι δημιουργήθηκε γενικῶς μιὰ κλειστή κοινότητα τῶν κυρίως ἑλληνικῶν θεῶν ὀφείλεται καί στό ἔπος· ἡ ἀκμή του κατά τόν 8ο αἰ. σημειώνει ἓνα βέβαιον ὄριο: ὅ,τι προσετέθη κατόπιν δέν ἀφομοιώθηκε πιά ποτέ πλήρως καί διετήρησε ἓνα ξενικό χρώμα. Ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰ. βεβαίως ὁ ἑλληνικός πολιτισμός ἀπέκτησε μεγάλη ἀξία καί ἀκτινοβολία, ὥστε οἱ ξένες διεισδύσεις ὑποχώρησαν γιά κάποιο διάστημα· ἀλλά σέ καμμιά ἐποχή δέν σταμάτησαν ἐντελῶς.

Ἡ λατρεία τοῦ θνήσκοντος θεοῦ Ἀδώνιδος³ εἶναι ἤδη ἀνεπτυγμένη στόν κύκλο τῶν κοριτσιῶν τῆς Σαπφούς στήν Λέσβο γύρω στό 600⁴· θά μποροῦσε νά τεθῆ τό ἐρώτημα μήπως ὁ Ἀδωνις εἶχε ἔλθει στούς Ἕλληνες ἐξ ἀρχῆς μαζί μέ τήν Ἀφροδίτη. Ὅτι προερχόταν ἀπό τόν σημιτικό χῶρο ἦταν γνωστό στούς Ἕλληνες πού πίστευαν ὅτι κατήγετο ἀπό τήν Βύβλο καί τήν Κύπρο⁵. Τό ὄνομά του εἶναι προφανῶς ὁ σημιτικός τίτλος ἄδων, ὁ «κύριος». Ἐν τούτοις μιὰ ἀκριβῶς ἀντίστοιχη λατρεία σχετική μ' αὐτόν τόν τίτλο καί πολύ περισσότερο μέ τόν μῦθο τοῦ Ἀδώνιδος δέν ἀποδεικνύεται στήν σημιτική παράδοση⁶· γιά τήν λατρεία στήν Βύβλο ὑπάρχουν μόνο μεταγενέστερες ἑλληνικές πληροφορίες⁷. Αὐτό πού μπορεῖ νά ἀναγνωρισθῆ εἶναι ἡ ἐξάπλωση τῆς μεσοποταμιακῆς λατρείας τοῦ Ντουμούζι-Ταμμούζ. Οἱ Προφῆτες τῆς Π. Διαθήκης

επιθετικὴ ἐπίδραση τοῦ ἔπους

Ἀδωνις

ὄμιλοῦν ἀγανακτισμένοι γι' αὐτήν: οἱ γυναῖκες κάθονται μπροστά στήν πόρτα καί θρηνοῦν γιά τόν Ταμμούζ, ἢ προσφέρουν θυμιάματα στόν Βάαλ ἐπάνω στίς στέγες καί φυτεύουν «φυτεύματα ἄπιστα»⁸. Τά ιδιαίτε-
 ρά χαρακτηριστικά τῆς λατρείας τοῦ Ἄδωνιδος εἶναι τά ἑξῆς: πρόκειται
 γιά καθαρά γυναικεία λατρεία, ἢ ὁποία ἐτελεῖτο ἐπάνω σέ ἐπίπεδες στέ-
 γες, ὅπου ἐτοποθετοῦντο πῆλινα δοχεῖα μέ ταχέως αὐξανόμενα λαχανι-
 κά, οἱ λεγόμενοι «Ἄδωνιδος κῆποι»: λιβανωτοί καί ἀρωματικά θυμιά-
 ματα διεμόρφωναν τήν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐορτῆς, ἀποκορύφωση ὅμως
 ἀποτελοῦσε ὁ ἠχηρός θρῆνος γιά τόν θνήσκοντα θεό. Ὁ νεκρός Ἄδω-
 νιδος ἔρριχναν τό ἄγαλμα καί τόν «κῆπο» στήν κλίνη του καί μεταφερόταν στόν
 τάφο: ἔρριχναν τό ἄγαλμα καί τόν «κῆπο» στήν θάλασσα⁹. Μιά πηγὴ
 τῆς Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἀναφέρει γιά πρώτη φορά ὅτι κατόπιν οἱ
 γυναῖκες παρηγοριοῦνταν μέ τήν διαβεβαίωση ὅτι ὁ θεός ἦταν ζωντα-
 νός¹⁰. Ὁ μῦθος¹¹ ἀφηγεῖται ὅτι ὁ Ἄδωνιδος γεννήθηκε ἀπό τό δένδρο
 μύρρα ὕστερα ἀπό αἰμομικτική σχέση τῆς κόρης Μύρρας μέ τόν πατέρα
 τῆς ἢ Ἀφροδίτη ἐμπιστεύθηκε τό ὄμορφο ἀγόρι στήν Περσεφόνη, ἢ
 ὁποία ὅμως ἀργότερα, ὅταν ἢ Ἀφροδίτη τό ζήτησε, δέν ἤθελε νά τό
 ἀποχωρισθῆ. Ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς ἴδιας τῆς Περσεφόνης ἔγι-
 νε συμβιβασμός, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖον ὁ Ἄδωνιδος θά ἔμενε ἕνα τρίτο
 τοῦ ἔτους μέ τήν Περσεφόνη, ἕνα τρίτο μέ τήν Ἀφροδίτη καί τό ἄλλο
 τρίτο ὅπου ἤθελε ὁ ἴδιος· ὁ Ἄδωνιδος ὅμως διέθεσε καί τό δικό του διά-
 στημα στήν Ἀφροδίτη¹². Δημοφιλέστερη ἔγινε ἢ ἄλλη παραλλαγή γιά
 τόν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου τῆς θεᾶς τοῦ ἔρωτα: ἕνα ἀγριογούρουνο —
 ἢ ὁ Ἄρης μέ τήν μορφή τοῦ ζώου—τόν τραυμάτισε στόν μηρό κατά τό
 κυνήγι, μέ ἀποτέλεσμα νά πεθάνει ἀπό αἰμορραγία. Ὅτι ὁ θάνατος τοῦ
 θεοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τόν μαρασμό τῆς φύσεως κατά τό καλοκαίρι —τά
 Ἄδωνια, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τόν μήνα «Ταμμούζ», ἐορτάζονταν
 κατά τόν Ἰούνιο/Ἰούλιο—, εἶναι μιὰ παλαιά εὐρέως ἀποδεκτὴ ἐρμηνεία,
 ἢ ὁποία ὅμως λίγα πράγματα ἐξηγεῖ. Στήν Ἑλλάδα ἢ λατρεία τοῦ
 Ἄδωνιδος ἀπέκτησε τόν ιδιαίτερο ρόλο τῆς, ἐπειδὴ, μαζί μέ τίς ἐπίση-
 μες ἐορτές τῶν γυναικῶν πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρας, παρεῖχε στήν πολὺ
 περιορισμένη ζωὴ τῶν γυναικῶν τήν δυνατότητα ἀχαλίνωτης ἐκφράσε-
 ως τῶν συναισθημάτων σ' ἀντίθεση πρὸς τήν αὐστηρὴ τάξη τῆς πόλεως
 καί τῆς οἰκογενείας¹³.

Ἡ λατρεία τῆς Μεγάλης Μητέρας, πού εἶναι γνωστὴ ὡς *Μήτηρ*¹⁴,
 εἶναι σέ κάποιον βαθμὸν περίπλοκη, ἀφοῦ στήν περίπτωσή της ἢ αὐτό-
 χθων, μινωικὴ-μυκηναϊκὴ παράδοση διασταυρῶνεται μέ ἀπ' εὐθείας
 ἀποδοχὴ στοιχείων ἀπὸ τό φρυγικὸ βασίλειο τῆς Μ. Ἀσίας. Προσφορὴς

μητέρα τοῦ ρήτορος Αἰσχίνη ἐμφανίσθηκε ὡς ἰέρεια σ' ἓνα τέτοιο κύκλω. Σέ μιὰ κωμωδία τοῦ Εὐπόλιδος παρωδοῦνται μυστήρια τῆς θρακικῆς θεᾶς Κοτυτιοῦς³³. Ἐπίσημη λατρεία στήν Ἀθήνα ἀπέκτησε ἡ θρακική θεά Βενδῖς ἐξ αἰτίας ἑνός τάματος μετά τήν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου³⁴. ἀπεικονίζεται ὡς ἓνα εἶδος Ἀρτέμιδος μέ ὑποδήματα κυνηγίου, δάδα καί μυτερό θρακικό σκουῖφο.

Ἐπίσης ὁ θεός τῶν μαντείων Ἄμμων ἀπό τήν ὄαση Σίβα ἔγινε γνωστός ἐννοεῖς ἀναμφιδόλως μέσω τῆς Κυρήνης· ὁ Πίνδαρος τοῦ ἀφιέρωσε ἕναν ὕμνο· κατά τόν 4ο αἰ. ἡ λατρεία του στήν Ἀθήνα ὁργανώθηκε σέ ἐπίσημη βάση³⁵. Οἱ ἄλλοι αἰγυπτιακοί θεοί, ἰδίως ἡ Ἴσις καί ὁ Ὄσιρις, ἔγιναν γνωστοί ἤδη ἀπό τόν Ἡρόδοτο· ἡ λατρεία τους διαδόθηκε ἐκτός τῶν Αἰγυπτίων καί τῆς Αἰγύπτου μόνο κατά τήν Ἑλληνιστική ἐποχή³⁶. Ὁ Μίθρας, ὁ περσικός θεός, παρέμεινε μέχρι τό τέλος τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐκτός τοῦ πνευματικοῦ ὁρίζοντος τῶν Ἑλλήνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεοὶ ἐνναεῖται Ἀπολλ. Ρόδ. 2.1273, ἐνῶ ὁ Σχολιαστής γράφει: «σέ ξένη χώρα θυσιάζει κανεῖς στούς ἐγγώριους θεοὺς καί ἥρωες».
2. Ξενοφ. Ἀνάβ. 1.2.10.
3. W. W. Baudissin, *Adonis und Esmun*, 1911· GGR 727 ἔξ.· P. Lambrechts, *Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Kl. der Letteren* XVI ἄρ. 1, 1954· W. Atallah, *Adonis dans la littérature et l' art grecs*, 1966· M. Detienne, *Les jardins d' Adonis*, 1972· S&H 105-11· N. Robertson, *HThR* 75 (1982) 313-59.
4. Σαπφώ ἄπ. 140· 168 (Lobel καί Page)· πρβ. Ἡσίοδ. ἄπ. 139· Ἐπιμενίδης: *GRBS* 13 (1972) 92.
5. Ὡς πατέρας τοῦ Ἀδώνιδος ἀναφέρεται ὁ Φοῖνιξ (Ἡσίοδ. ἄπ. 139) καί ὁ Κινύρας τῆς Πάφου στήν Κύπρο (Ἀπολλόδ. 3.14.3).
6. Γι' αὐτόν τόν λόγο ἡ συσχέτιση τῶν λατρειῶν ἀμφισβητεῖται ἀπό τοὺς μελετητές καί τῆς ἑλληνικῆς (P. Kretschmer, *Glotta* 7 (1916) 39· G. Zuntz, *MH* 8 (1951) 34) καί τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν (H. Frankfort, *The Problem of Similarity in Ancient Near Eastern Religions*, 1951· C. Colpe στό: *lišan mithurti: Festschrift W. v. Soden*, 1969, 23). Πρβ. O. Eissfeldt, *Adonis und Adonaj*, *SB Leipzig* 115.4, 1970. Ὁ S. Ribichini, *Adonis, Aspetti «orientali» di un mito greco*, 1981, τονίζει τήν ἑλληνική ἐπανεπεξεργασία τῶν ξένων στοιχείων.
7. Λουκ. Περὶ τῆς Συρ. θεοῦ 6 ἔξ.· Κύριλλος Ἀλεξανδρ. *Migne PG* 70, 440 ἔξ.· πρβ. Κλείταρχος *FGrHist* 137 F 3· Gesse 185-8.

8. Π.Δ. Ἰεζεκ. 8.14· Ἰερεμ. 32.29· 44.15· Ἡσαΐ. 17.10.
9. Ἀριστοφ. Ἰνσ. 289-98· Πλούτ. Ἀλκ. 18· Μένανδρ. Σαμ. 39-46· Εὐστάθ. 1701.45· Θεόκρ. 15 Ἀδωνιάζουσαι.
10. Λουκ. Περὶ τῆς Συρ. θεοῦ 6· P. Lambrechts, «La resurrection d' Adonis», *Mélanges I. Lévy*, 1955, 207-40. Πρβ. *HN* 290 ἔξ. (ἀγγλ. 263).
11. *PR* I 359-63· γέννηση τοῦ Ἀδώνιδος· Ἀπολλοδ. 3.14.3-4 ἔξ· *Anton. Lib.* 34· Πανσ. 9.16.4.
12. Πανύσις παρ' Ἀπολλοδ. 3. 14.4· σέ ρωμαϊκό καθρέφτη: *JHS* 69 (1949) 11.
13. Detienne, *Les jardins d' Adonis*, 1972, *passim*, ἰδίως 151-8.
14. Rapp, *RML* II 1638-72· Drexler, *RML* II 2848-931· Schwenn, *RE* XI 2250-98· *CGS* III 289-393· *GGR* 725-7· H. Graillot, *Le culte de Cybele*, 1912· E. Will, «Aspects du cult et de la légende de la Grande Mère dans le monde grec» στό: *Eléments orientaux dans la religion grecque*, 1960, 95-111· W. Helck, *Betrachtungen zur großen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten*, 1971· *S&H* 102-22.
15. Βλ. I 3.6 σημ. 22.
16. E. Laroche, «Koubaba, déesse anatolienne et le problème des origines de Cybele» στό: *Eléments orientaux dans la religion grecque*, 1960, 113-28· K. Bittel, «Phrygisches Kultbild aus Bogazköy», *Antike Plastik* 2 (1963) 7-21. Γιά τόν λυδικό τύπο ὀνόματος *Kuvan*: R. Gusmani, *Kadmos* 8 (1969) 158-61.
17. C. H. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia*, 1971· K. Bittel (βλ. σημ. 16).
18. C. H. E. Haspels (αὐτόθι) I 293 ἄρ. 13· C. Brixche, *Die Sprache* 25 (1979) 40-5. Πρβ. τήν ἐπιγραφή *Κυβάλας* στοὺς Λοκρούς τῆς Κ. Ἰταλίας ἀπό τόν 7ο αἰ.: M. Guarducci, *Klio* 52 (1970) 133-8.
19. Ἡρόδ. 4.76.
20. E. Will (βλ. σημ. 14) 98 ἔξ.
21. Σημωνίδης ἄπ. 36 (West)· πρβ. Ἰππῶναξ. ἄπ. 156 (West)· Κρατῖν. ἄπ. 62 (*CAF* I 31).
22. Ἀριστόμαχος *FGrHist* 383 F 13· Πίνδ. ἄπ. 80· 95· *Διθ.* 2· *Πυθ.* 3.77 ἔξ.
23. Τρανλός 352-6. Γιά τό ἄγαλμα: A. von Salis, «Die Göttermutter des Agorakritos», *Jdl* 28 (1913) 1-26· *AE* 1973, 188-217.
24. Ὀμηρ. Ὀδ. 14.
25. Βλ. III 2.7 σημ. 25.
26. Μελανιπίδης *PMG* 764· Εὐριπ. Ἐλ. 1301-68· στήν Ὀρφική Θεογονία: Burkert, *Antike und Abendland* 14 (1968) 101.
27. Βλ. II 8 σημ. 12. Μένανδρ. *Θεοφορομένη*.
28. Εὐριπ. Ἐλ. 1346-56· Εὐριπ. *Βάκχ.* 123-9· ὁ ὕμνος γιά τήν Μητέρα ἀπό τήν Ἐπίδauρο: *PMG* 935=*IG* IV 1, 2η ἔκδ. 131· *HN* 291 (ἀγγλ. 263 ἔξ.).
29. H. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, 1903.
30. Πλούτ. *Νικ.* 13.2.
31. Καλλίμ. ἄπ. 761· Catullus 63· P. Lambrechts, *Attis, van herdersknaap tot God* (*Verhandelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen* 46), 1962· M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, 1966.
32. Ἀριστοφ. *Σφήκ.* 9 ἔξ· Ἰνσ. 387· Δημοσθ. *Περὶ τοῦ στεφ.* 259 ἔξ. «Μυστήρια»: *CRAI* (1975) 307-30· Σαδάξιος=Διόνυσος· Ἀμφίθεος *FGrHist* 431 F